

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΚΛΗΡΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΜΨΥΧΩΣΗ ΤΟΥ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΗΜΕΝΟΥ ΓΕΝΟΥΣ: Ο ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΕΛΟΥΣ ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΚΑΛΙΣΤΗΡΗΣ (1811-1821)**

Δημήτριος Θ. Βαχαβιώλος*

Δρ. Βυζαντινής Ιστορίας,
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Περίληψη:

Ο επίσκοπος Έλους Άνθιμος (1811-1821) αποτελεί μία από τις ελάχιστα γνωστές προσωπικότητες του Αγώνα της Παλιγγενεσίας, παρά το ότι διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο σε πολλά από τα στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια των πρώτων μηνών της Ελληνικής Επανάστασης. Οι διαθέσιμες μαρτυρίες τον περιγράφουν ως έναν ιδιάζοντα ασκητικό αλλά ατρόμητο αγωνιστή με πολύ μεγάλη προσωπική συμμετοχή στις μάχες, ο οποίος ενθάρρυνε επίσης τους Έλληνες με πύρινους λόγους. Οι λόγοι αυτοί διέπονταν, από τη μία πλευρά, από βαθύτατη οθωμανοκτόνο μανία και, από την άλλη, από την αυτονήτη προσπάθεια εξαγιασμού της Επανάστασης. Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται σε αυτή ακριβώς την απόπειρα εξαγιασμού της Επανάστασης.

Article info:

Received: November 28, 2021
Correction: December 30, 2021
Accepted: January 25, 2022

Λέξεις Κλειδιά:

Επίσκοπος Έλους Άνθιμος,
Περιούσιος λαός,
Εμψύχωση αγωνιστών,
13^{ος} κανόνας Μ. Βασιλείου,
Εθνομάρτυρες.

** Ο πυρήνας της παρούσας εργασίας παρουσιάστηκε στο διαδικτυακό συνέδριο με τίτλο: «200 έτη από την Απελευθέρωση-Ελλάδα, Μοριάς, Ορθοδοξία 1821-2021», που συνδιοργανώθηκε από το Ίδρυμα Εθνικού και Θρησκευτικού Προβληματισμού – Παράρτημα Πατρών και την Επιστημονική Επετηρίδα *SingiLogos* του Πανεπιστημίου Singidunum Βελιγραδίου και τελούσε υπό την αιγίδα του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Πατρών κ. κ. Χρυσόστομου (Κυριακή 07 Νοεμβρίου 2021). Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται προς τον κ. Γεώργιο – Νεκτάριο Λόη, Επίκ. Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Singidunum Βελιγραδίου και Συμβούλου Καθηγητού στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, ο οποίος με προσκάλεσε να συμμετάσχω στο συγκεκριμένο συνέδριο και με προέτρεψε να ενασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα, καθώς και στον κ. Γεώργιο Νικολάου, Αναπλ. Καθηγητή Νεώτερης Ελληνικής οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, 16^{ος} – 19^{ος} αι. (Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Παν/μιο Ιωαννίνων) και στον κ. Αντώνιο Λ. Σμυρναίο, Αναπλ. Καθηγητή Νεοελληνικής Ιστορίας, Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και Διδακτικής της Ιστορίας (Π.Τ.Δ.Ε., Παν/μιο Θεσσαλίας) για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όσοι έχουν ασχοληθεί με τη συμβολή του κλήρου στον Αγώνα της Παλιγγενεσίας, έχουν υπογραμμίσει με διάφορες αφορμές όχι μόνο την ενεργή συμμετοχή του στα στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα του Αγώνα αλλά και στην ψυχολογική ενθάρρυνση των αγωνιστών και στην τόνωση του αγωνιστικού φρονήματός τους.¹ Η σχετική δράση των κληρικών δεν αναφέρεται μόνο στην αναγκαία από την αρχαιότητα ψυχολογική προετοιμασία των πολεμιστών πριν από μία μάχη, όταν δηλαδή κάθε πολεμιστής ετοιμάζεται για να βρεθεί αντιμέτωπος ακόμα και με το ενδεχόμενο του θανάτου του, αλλά και στην τόσο αναγκαία ιδεολογική επένδυση του Αγώνα με παραδεδομένους όρους.² Οι σχετικές μαρτυρίες είναι κατηγορηματικές για τον τρόπο με τον οποίο κληρικοί κάθε βαθμίδος προσπάθησαν να ενδυναμώσουν την επαναστατική ιδεολογία των αγωνιστών με όρους αντλημένους από την ορθόδοξη θεολογία, προσδίδοντάς της έτσι εύληπτα, ακόμα και από τους απλοϊκούς αγωνιστές, σωτηριολογικά και εσχατολογικά ιδεολογικά χαρακτηριστικά.³ Για αυτό, άλλωστε, οι Οθωμανοί, που γνώριζαν επαρκώς τη διάσταση αυτή της προσφοράς των κληρικών, φρόντιζαν, όταν αιχμαλώτιζαν κληρικούς, να τους θανατώνουν, αφού κατά πρώτον υπέβαλαν σε φοβερά βασανιστήρια, συνήθως ενώπιον των Ελλήνων αγωνιστών, με σκοπό την πτώση του ηθικού τους.⁴

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στην συμβολή ενός ελάχιστα γνωστού ιεράρχη της Πελοποννήσου στην προσπάθεια ενθάρρυνσης των αγωνιστών και τόνωσης του αγωνιστικού φρονήματός τους. Πρόκειται για τον Άνθιμο Σκαλιστήρη, επίσκοπο της μικρής επισκοπής του Έλους, στη Νότια Πελοπόννησο (1811-1821).⁵ Ο συγκεκριμένος επίσκοπος δεν είναι άγνωστος στη μέχρι σήμερα βιβλιογραφία, παρά το ότι υπάρχουν μόνο σποραδικές μαρτυρίες για τον ίδιο και την αρχιερατεία του.⁶ Έτσι, τα υπάρχοντα στοιχεία αποκαλύπτουν ότι ο ιεράρχης, που προήρχετο από τον έγγαμο κλήρο, καταγόταν από την κεντρική Αρκαδία, ίσως και από την ίδια την πόλη της Τριπολιτσάς.⁷

1 Για τη συμβολή του ελληνορθόδοξου κλήρου στην Επανάσταση, υπάρχει μία εκτενής αλλά κατά κανόνα φορτισμένη ιδεολογικά, άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά, βιβλιογραφία. Για μία τελείως πρόχειρη, αλλά κατά το δυνατόν αντικειμενική θεώρηση της παρουσίας και της δραστηριότητας του κλήρου στις παραμονές των μαχών και στις εισόδους του στρατού σε απελευθερωμένες πόλεις και κάστρα, βλ. Βακαλόπουλος 1982, 950 – 953.

2 Για τη συμβολή των κληρικών στην ιδεολογική δικαιολόγηση ακόμα και της ένοπλης επαναστατικής βίας, βλ. ενδεικτικά Σμυρναίος 2018, 257 – 269 · Σμυρναίος 2021, 160 κ. εξ.

3 Για την αξιοποίηση τέτοιων ιδεολογικών στοιχείων για τη διαμόρφωση της επαναστατικής ιδεολογίας των αγωνιστών του 1821, βλ. Θεοδοκάς 2016.

4 Για το θέμα αυτό, βλ. Βαρβαρήγος 2011, 73 – 74, όπου και η σχετική βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

5 Για την μικρή και πτωχική επισκοπή Έλους στη Νότια Πελοπόννησο, βλ. ενδεικτικά Γριτσόπουλος 1991, 440 – 447, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

6 Για τον επίσκοπο Έλους Άνθιμο, για τον οποίο υπάρχει μία αρκετά πλούσια αλλά συνήθως εκλαϊκευτική βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Παπαθανασόπουλος 1971, 82-84 · Γριτσόπουλος 1982, 330, 369-374 · Γριτσόπουλος 1992, 445 · Γιαννικόπουλος 2013, 221 – 225 και Πανταζής 2015, 15-241. Ας σημειωθεί ακόμα ότι ο επίσκοπος Άνθιμος αναφέρεται σε όλους τους δημοσιευμένους μέχρι και σήμερα επισκοπικούς καταλόγους της επισκοπής Έλους (Ατέσης 1975, 136 · Fedalto 1988, 503).

7 Για την καταγωγή του επισκόπου Ανθίμου και την προέλευσή του από τον έγγαμο κλήρο, βλ. Παπαθανασόπουλος 1971, 82-84 · Γριτσόπουλος 1982, 330, 375 · Πανταζής 2015, 22, 25-37. Ας σημειωθεί ότι, αν και οι περισσότεροι ερευνητές αναφέρουν ότι ο ιεράρχης καταγόταν από το Στενό, ένα μικρό χωριό κοντά στην Τρίπολη, ο Γριτσόπουλος υποστηρίζει αντιθέτως ότι είχε γεννηθεί στην Τριπολιτσά, επηρεασμένος κατά πάσα πιθανότητα από τη σχετική μαρτυρία του Μιχαήλ Οικονόμου (Οικονόμου 1873, 128).

Από τον κώδικα της μητροπόλεως Μονεμβασίας γίνεται γνωστό ότι εξελέγη επίσκοπος Έλους τον Σεπτέμβριο του 1811 διαδεχόμενος τον επίσκοπο Ιωάσαφ Γερακό (1775 - 1811), ο οποίος είχε πεθάνει μόλις τέσσερις μήνες νωρίτερα (Μάιος 1811).⁸ Για την αρχιερατεία του είναι γνωστά ελάχιστα πράγματα, χάρη κυρίως στη σχετικά πρόσφατη αρχιερατική αναδίφηση του πλούσιου Αρχείου Περρούκα από τον Ηλία Γιαννικόπουλο.⁹ Οι πληροφορίες, αντιθέτως, για τη δράση του κατά τη διάρκεια των πρώτων μηνών της Επανάστασης είναι περισσότερες χάρη σε ορισμένους σύγχρονους συγγραφείς, Έλληνες και αλλοδαπούς, οι οποίοι παραθέτουν σποραδικές αλλά αρκετά ενδιαφέρουσες μαρτυρίες για την προσωπικότητά του.¹⁰ Η επαναστατική δράση του, ωστόσο, δεν διήρκεσε αρκετό καιρό, καθώς, ελάχιστες μόλις εβδομάδες ύστερα από την άλωση της Τριπολιτσάς (Σεπτέμβριος 1821), άφησε την τελευταία πνοή του στο Άργος, έχοντας νοσήσει από την επιδημία τύφου που ξέσπασε στην Τριπολιτσά αμέσως μετά την γενική σφαγή που ακολούθησε την άλωσή της από τις δυνάμεις των επαναστατών.¹¹

Οι σχετικές με την συμμετοχή του στον Αγώνα της Παλιγγενεσίας μαρτυρίες μάς επιτρέπουν να σκιαγραφήσουμε το πορτραίτο ενός ατρόμητου και λαοφιλούς ιεράρχη με μεγάλη προσωπική συμμετοχή στις μάχες και στις πολιτικές διεργασίες των πρώτων μηνών του Αγώνα.¹² Ωστόσο, η προσωπική συμβολή του ιεράρχη σε πολεμικά και πολιτικά γεγονότα δεν έχει κεντρίσει ιδιαίτερα μέχρι στιγμής το ενδιαφέρον των ερευνητών.¹³ Δεν υπάρχουν αρκετές αλλά ούτε και σαφείς μαρτυρίες για τη συμμετοχή του στα επαναστατικά γεγονότα, παρά μόνο σύντομες αλλά όμως πολύ ενδιαφέρουσες ειδήσεις σύγχρονων, Ελλήνων και αλλοδαπών, συγγραφέων, που αναφέρονται στην προσπάθειά του να εμψυχώσει τους αγωνιστές και να τονώσει το αγωνιστικό τους φρόνημά τους.¹⁴ Οι μαρτυρίες αυτές έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον κυρίως όσων ερευνητών σκοπεύουν να τεκμηριώσουν τον ρόλο του ελληνορθόδοξου κλήρου στον Αγώνα της Παλιγγενεσίας.¹⁵

8 Βέης 1883-84, 204. Για τον επίσκοπο Ιωάσαφ και την αρχιερατεία του, βλ. Γριτσόπουλος 1982, 329, 356-358 · Γριτσόπουλος 1992, 445 · Βαχαβιώλος 2012, 233.

9 Για την αρχιερατεία του Ανθίμου, βλ. Γριτσόπουλος 1982, 330 · Γριτσόπουλος 1992, 445 · Γιαννικόπουλος 2013, 221-225 · Πανταζής 2015, 53-63.

10 Για την εν γένει επαναστατική δράση του επισκόπου Ανθίμου, βλ. Γριτσόπουλος 1982, 369-375 · Πανταζής 2015, 87 κ. εξ.

11 Γριτσόπουλος 1982, 375 · Πανταζής 2015, 237. Ας σημειωθεί επίσης ότι ο τάφος του ιεράρχη βρίσκεται στον περίβολο του Ι. Ν. Τιμίου Προδρόμου στο Άργος (Κορομπόκης 2009, 119).

12 Πανταζής 2015, 18-22, όπου γίνεται συγκεντρωτική αναφορά στις σχετικές μαρτυρίες.

13 Η επαναστατική δράση του επισκόπου Ανθίμου μπορεί να ανακεφαλαιωθεί επιγραμματικά και σχηματικά ως ακολούθως: α) ο ιεράρχης συνέβαλε καθοριστικά, σύμφωνα με ορισμένες σποραδικές και οπωσδήποτε φευγαλέες αναφορές απομνηματογράφων, στη συγκρότηση του στρατοπέδου των Βερβένων από τις πρώτες κιόλας ημέρες του Αγώνα, καθώς και ότι συμμετείχε, τουλάχιστον στην αρχή, στην από κοινού διοίκηση του συγκεκριμένου στρατοπέδου με δύο ακόμα αρχιερείς, τον επίσκοπο Βρεσθένης Θεοδώρητο (1787; -1843) και τον επίσκοπο Ματζίνης Ιωακείμ (ενδεικτικά, βλ. Γριτσόπουλος 1982, 371-372 · Πανταζής 2015, 143-149)· β) ο ιεράρχης είναι αρκετά πιθανό ότι διεδραμάτισε καθοριστικόν ρόλο στην παρακίνηση των κατοίκων των Σπετσών και της Ύδρας να συμμετάσχουν στον Αγώνα (ενδεικτικά, βλ. Γριτσόπουλος 1982, 373 · Πανταζής 2015, 122 - 134). Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι η συμβολή του ιεράρχη ως προς αυτό έχει αμφισβητηθεί από τον Δ. Ι. Κριεζή, αγωνιστή του Αγώνα της Παλιγγενεσίας από την Ύδρα και στη συνέχεια στρατιωτικών και πολιτικών παράγοντα του νεοσύστατου νεοελληνικού κράτους (Κριεζής 1874, 34 κ. εξ.)· γ) ο ιεράρχης συμμετείχε και στη Συνέλευση των Καλτεζών (Μάιος 1821), καθώς υπογράφει την Πράξη της Συνέλευσης (ενδεικτικά, βλ. Γριτσόπουλος 1982, 374 · Πανταζής 2015, 151-187).

14 Γιανναροπούλου 1968-69, 393 · Οικονόμος 1873, 128 · Φιλήμων 1860, 296 - 297 · Φραντζής 1841, 96 · Raybaud 1824, 419-420 · Voutier 1823, 70-71, 130-131 · Χρυσανθόπουλος 1888, 293-294.

15 Για παράδειγμα, βλ. Κονιδάρης 1960, 225 · Γριτσόπουλος 1971, 260.

Δεν απουσιάζουν, ωστόσο, και οι ερευνητές εκείνοι που αναφέρονται στον συγκεκριμένο ιεράρχη στην προσπάθειά τους να κατηγορήσουν τον ίδιο αλλά και εν γένει τον ορθόδοξο κλήρο για τυφλό οθωμανοκτόνο μίσος και φανατισμό.¹⁶ Σε κάθε περίπτωση όμως, πρόκειται για βεβιασμένες και αφοριστικές αναφορές, που αποφεύγουν να εξετάσουν τις διαθέσιμες μαρτυρίες στο πραγματικό πλαίσιο τους. Για αυτό τον λόγο, λοιπόν, η παρούσα ανακοίνωση δεν επικεντρώνεται στη συμμετοχή του ιεράρχη στα πολεμικά και πολιτικά γεγονότα της Επανάστασης, αλλά αποκλειστικά στη συμβολή του στην τόσο αναγκαία για τους επαναστάτες εμπύχωση τους.

Η ικετήρια ευχή στον Παντοκράτορα για την απελευθέρωση του περιούσιου λαού

Η συμβολή του ιεράρχη στην ενδυνάμωση των υπόδουλων ανιχνεύεται ήδη πριν από την έναρξη της Επανάστασης, καθώς, σύμφωνα με τον Φώτιο Χρυσανθόπουλο/Φωτάκο (1798 – 1879), είχε φροντίσει να συντάξει μια αρκετά ενδιαφέρουσα ικετήρια ευχή υπέρ των ελληνικών όπλων, την οποία μάλιστα παραθέτει αυτούσια στα απομνημονεύματά του.¹⁷ Πρόκειται για μια σχετικά σύντομη ευχή, με την οποία ο ιεράρχης παρακαλούσε τον Παντοκράτορα Θεό να ενισχύσει το υπόδουλο Γένος, ώστε να απαλλαγεί με τη βοήθεια Του από τους ασεβείς Οθωμανούς τυράννους που το καταδυνάστευαν εδώ και αιώνες και εστρέφοντο εναντίον της αληθινής του Χριστού Εκκλησίας. Αντίστοιχο είναι και το περιεχόμενο δύο υμνολογικών κειμένων, ενός εξαποστειλάριου και ενός στιχηρού, με τα οποία ο επίσκοπος καλούσε τη Θεοτόκο να ενισχύσει τον αγώνα των πιστών τέκνων της Ορθοδόξου Εκκλησίας εναντίον των αλλόδοξων τυράννων.¹⁸

Ο Χρυσανθόπουλος σπεύδει μάλιστα να εξηγήσει και τον σκοπό της σύνταξης ενός τέτοιου ευχολογικού κειμένου. Το κείμενο αυτό, όπως και άλλα αντίστοιχα που είχαν συνταχθεί από ορισμένους, μη κατονομαζόμενους όμως, κληρικούς, αποσκοπούσαν στον ψυχολογικό καθησυχασμό των θρησκευόμενων ραγιάδων που δίσταζαν να συμμετάσχουν στον ένοπλο αγώνα, προβάλλοντας φόβους για την απώλεια της ψυχής τους.¹⁹ Ο επίσκοπος Άνθιμος, επομένως, επιχειρούσε να καλλιεργήσει στους ευσεβείς ραγιάδες την αντίληψη ότι ο ένοπλος αγώνας για την απόκτηση της ελευθερίας δεν είναι μόνο θρησκευτικά συγχωρημένος αλλά και ευλογημένος από τον ίδιο τον Θεό. Το ανωτέρω επιτυγχάνετο μέσα από τη χρήση ενός αρκετά διαδεδομένου σχήματος της βυζαντινής πολιτικής κοσμοθεωρίας, του σχήματος του «περιούσιου λαού», ο οποίος, αφού εδοκιμάσθη με τα δεσμά της σκλαβιάς, που τον εξιλέωσαν από τις αμαρτίες του, οδηγείτο πλέον στην εθνική αποκατάσταση.²⁰

16 Για παράδειγμα, βλ. Κορδάτος 1957, 356 · Σκαρίμπας 1995, 143.

17 Ας σημειωθεί ότι, αν και ο Χρυσανθόπουλος υποστηρίζει ότι το ευχολογικό αυτό κείμενο είχε γνωρίσει μεγάλη διάδοση ήδη πριν από την έναρξη της Επανάστασης, ο Τ. Αθ. Γριτσόπουλος θεωρεί πιθανότερο ότι το κείμενο αυτό ανεγνώσθη για πρώτη φορά στη δοξολογία που εψάλη στα Βέρβενα κατά την υποδοχή του Δημητρίου Υψηλάντη (21 Ιουνίου 1821), με το σκεπτικό ότι σε αυτό γίνεται σαφής αναφορά στους αδελφούς Υψηλάντες ως ηγέτες των αγωνιστών (Γριτσόπουλος 1982, 371, σημ. 1).

18 Χρυσανθόπουλος 1858, 8-9. Για τα δύο αυτά υμνολογικά κείμενα, βλ. επίσης και Γριτσόπουλος 1982, 370-371 · Πανταζής 2015, 84-85.

19 Χρυσανθόπουλος 1858, 7.

20 Για το ιδεολογικό σχήμα του περιούσιου λαού στη βυζαντινή πολιτική σκέψη, βλ. Eshel 2018.

Η επίκληση του συγκεκριμένου ιδεολογικού σχήματος υπέβαλλε στο υπόδουλο Γένος την πεποίθηση περί υπάρξεως ενός θεϊκού σχεδίου για την απελευθέρωσή του, κάτι που εντοπίζεται σε πολλά ακόμα κείμενα επιφανών, όχι μόνο κληρικών αλλά και κοσμικών, προσωπικοτήτων της Επανάστασης.²¹ Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, για παράδειγμα, παρακινούσε από το Ιάσιο τους υπόδουλους Έλληνες να ξεγεραθούν υπογραμμίζοντας, στην περίφημη προκήρυξή του, ότι η ελευθερία του γένους είναι θεϊκή απόφαση.²²

Η επαναστατική ρητορεία του επισκόπου Ανθίμου: Θεματολογία και σχέση με τους ιερούς κανόνες

Η έναρξη της Επανάστασης υποχρέωσε τον επίσκοπο Άνθιμο να εμπλακεί ενεργά στις επαναστατικές διεργασίες αλλά και να συμβάλει αποφασιστικά στην εμφύχωση των επαναστατημένων Ελλήνων. Οι σχετικές μαρτυρίες αποκαλύπτουν έναν πραγματικά δεινό ρήτορα που ενθάρρυνε συνεχώς τους αγωνιστές με ενθουσιώδεις ομιλίες,²³ οι οποίες προκαλούσαν εντύπωση ακόμα και σε αλλοδαπούς εθελοντές που συμμετείχαν στον Αγώνα.²⁴ Ένας από αυτούς, μάλιστα, ο Olivier Voutier (1796-1877), δεν θα παραλείψει να τον παρομοιάσει, λόγω των ενθουσιωδών κηρυγμάτων του, με τον Πέτρο τον Ερημίτη (1053-1115), τον μοναχό δηλαδή εκείνον που είχε κατορθώσει να υποκινήσει με τα πύρινα κηρύγματά του την ατυχή Σταυροφορία των Φτωχών (1096), υπογραμμίζοντας έτσι τη δυναμική της επαναστατικής ρητορείας του επισκόπου επί των απλοϊκών επαναστατών.²⁵

♦ Τα όπλα των αγωνιστών είναι ευλογημένα από τον Θεό

Η παρέμβαση της Θείας Πρόνοιας υπέρ των ελληνικών όπλων αποτελούσε για μια ακόμα φορά κεντρικό σημείο της επαναστατικής ρητορείας του επισκόπου. Για αυτό τον λόγο, άλλωστε, έσπευδε με οποιαδήποτε αφορμή, να επισημάνει το ότι τα όπλα των αγωνιστών είχαν ευλογηθεί από τον ίδιο τον Θεό και, κατ' επέκταση, ότι ο αγώνας τους τελούσε υπό την εύνοια του Θεού. Ο Μιχαήλ Οικονόμου (1798 - 1879), για παράδειγμα, επισημαίνει στα απομνημονεύματά του ότι ο ιεράρχης επαναλάμβανε συχνά στις ενθουσιώδεις ομιλίες με τις οποίες εμφύχωνε τους αγωνιστές ότι ο Θεός είχε ευλογήσει τα άρματά τους, καθιστώντας τα έτσι «θεοτίμητα», «θεοφρούρητα» και «θεοδόξαστα».²⁶ Η μαρτυρία αυτή του Οικονόμου επιβεβαιώνεται και από τον Ρήγα Παλαμήδη (1794-1872), που υποστήριζε ότι ο επίσκοπος Άνθιμος ενθουσίαζε τους αγωνιστές χαρακτηρίζοντας τα όπλα τους ως «θεοδόξαστα».²⁷ Το δεδομένο όμως ότι τα άρματα των αγωνιστών είχαν ευλογηθεί από τον Θεό τα καθιστούσε, κατά τον συγκεκριμένο ιεράρχη, φορείς της θείας χάριτος. Για αυτό, άλλωστε, ο επίσκοπος δεν παρέλειπε να τα χρησιμοποιεί,

21 Για τη χρήση του ιδεολογικού σχήματος του περιούσιου λαού κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, βλ. Θεοτοκάς 2006.

22 Φωτεινός 1956, 38-39.

23 Οικονόμος 1873, 128 · Φραντζής 1841, 96 · Χρυσανθόπουλος 1888, 293.

24 Voutier 1823, 73-74, 130-131 · Raybaud 1824, 420.

25 Voutier 1823, 73-74. Για τον Πέτρο τον Ερημίτη και την Σταυροφορία των Φτωχών, βλ., μεταξύ άλλων, Flori 1999.

26 Οικονόμος 1873, 128.

27 Γιανναροπούλου 1968-69, 393.

για να σταυρώσει τους τραυματισμένους αγωνιστές, σαν να επρόκειτο δηλαδή για σταυρούς ευλογίας ή λείψανα αγίων.²⁸ Δεν δίσταζε, μάλιστα, να τα χρησιμοποιεί ως μέσα αγιασμού ακόμα και σε επίσημες τελετές, όπως για παράδειγμα έπραξε αμέσως μετά την πανηγυρική δοξολογία για τη συγκρότηση της Πελοποννησιακής Γερουσίας από τη συνέλευση των Καλτετζών (Μάιος 1821). Τότε, σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη (1788 - 1873) και τον Ιωάννη Φιλήμονα (1798/1799-1874), έσπευσε να ευλογήσει τους παριστάμενους προεστούς με δύο ασημένιες πιστόλες, με τις οποίες είχε σχηματίσει το σημείο του σταυρού, διαλαλώντας με στεντόρεια φωνή την ανυπέρβλητη πεποίθησή του ότι ο Θεός έχει ευλογήσει τα όπλα τους, υπονοώντας έτσι ότι είχε ευλογήσει, κατ' επέκταση, και τον αγώνα τους.²⁹

♦ **Οι Αγωνιστές έχουν άδεια να μεταλαμβάνουν των Αχράντων Μυστηρίων ακόμα κι αν έχουν σκοτώσει εχθρούς**

Αφού, όμως, ο Θεός είχε ευλογήσει τα άρματα των αγωνιστών, δηλαδή τα όργανα με τα οποία διεκδικούσαν την ελευθερία τους, τότε δεν υπήρχε κανένα κανονικό κώλυμα κατά τον επίσκοπο Άνθιμο που να εμποδίζει τους ηρωικούς αγωνιστές να μετέχουν στη Θεία Κοινωνία, ακόμα κι αν είχαν σκοτώσει στη μάχη στρατιώτες του αντιπάλου. Συγκεκριμένα, ο ιεράρχης παρουσιάζεται από τον Ρήγα Παλαμίδα και τον Νικόλαο Σπηλιάδη (1785 - 1862) να διαβεβαιώνει τους αγωνιστές ότι δεν θα αρνηθεί σε καμία περίπτωση να προσφέρει τη Θεία Κοινωνία σε όποιον από αυτούς σκοτώσει έστω και έναν Οθωμανό κατά τη διάρκεια της μάχης.³⁰ Ο Ιωάννης Φιλήμων παραδίδει κάπως παρηλλαγμένη την πληροφορία αυτή, υποστηρίζοντας ότι ο επίσκοπος Άνθιμος είχε διακηρύξει ότι θα μεταλάμβανε μόνο όποιον σκότωνε στη μάχη κάποιον Οθωμανό.³¹ Η διακήρυξη αυτή του επισκόπου Ανθίμου, όπως και αν διευτυπώνετο, διαφοροποιείται τελείως από την κανονική παράδοση της Εκκλησίας. Η τελευταία εκφράζεται κυρίως με τον 13^ο κανόνα του Μεγάλου Βασιλείου που προβλέπει επιτίμιο τριετούς ακοινωνησίας για όσους λαϊκούς σκοτώνουν στον πόλεμο, χωρίς μάλιστα να διακρίνει αν πρόκειται για επιθετικόν ή αμυντικόν πόλεμο.³² Ο κανόνας αυτός επικυρώθη αργότερα από τον 2^ο κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (692), πράξη που του προσέδωσε ιδιαίτερο κύρος.³³ Ο συμβουλευτικός, ωστόσο, τόνος στο κείμενο του κανόνα οδήγησε τους τρεις κορυφαίους κατά τον 12^ο αιώνα ερμηνευτές των ιερών κανόνων, Ζωναρά, Βαλσαμώνα και Αριστηνό, σε μία ερμηνεία που αποδυναμώνει την κανονική σημασία του επιτιμίου.³⁴ Οι δύο πρώτοι, μάλιστα, τον θεωρούν ανενεργό, προβάλλοντας κατά κύριον λόγο το επιχείρημα ότι αν ο πόλεμος είναι μακροχρόνιος τότε αυτοί που συμμετέχουν στις διαδικασίες του θα βρίσκονται συνεχώς υπό το επιτίμιο της ακοινωνησίας.³⁵

28 Γιανναροπούλου 1968-69, 393 · Οικονόμος 1873, 128 · Φιλήμων 1860, 448.

29 Φιλήμων 1860, 296-297 · Τρικούπης 1978, 304.

30 Γιανναροπούλου 1968-69, 393 · Σπηλιάδης 1972, 246.

31 Φιλήμων 1860, 448.

32 Ράλλης - Ποτλής 1854, 131. Για τον κανόνα αυτόν, βλ. Πουλής 19902, 71-74.

33 Ράλλης - Ποτλής 1852, 309.

34 Ράλλης - Ποτλής 1854, 131-132 (Ζωναράς), 132-133 (Βαλσαμών), 133-134 (Αριστηνός). Για μία διεξοδική αξιολόγηση του κύρους του συγκεκριμένου κανόνα από τους τρεις αυτούς ερμηνευτές, βλ. Πουλής 1990², 125-130.

35 Ράλλης - Ποτλής 1854, 132 (Ζωναράς), 133 (Βαλσαμών).

Ο Ζωναράς, μάλιστα, δεν παραλείπει να ενισχύσει την επιχειρηματολογία του επικαλούμενος ακόμα και ένα απόσπασμα από την επιστολή του Μ. Αθανασίου προς τον μοναχό Αμμούν.³⁶ Το δεδομένο, ωστόσο, ότι ο 13^{ος} κανόνας του Μ. Βασιλείου ενετάχθη σε μεταγενέστερα συλλεκτικά κανονικά έργα καταδεικνύει ότι παρέμενε σε ισχύ ακόμα και αν φάνταζε πρακτικά αδύνατο να εφαρμοστεί.³⁷ Οι εκκλησιαστικοί κανόνες, άλλωστε, περί ανθρωποκτονίας, καθώς ενυλώνουν μια ολόκληρη θεολογία για την πτώση και τη σωτηρία του ανθρώπου και εκφράζουν τη συνείδηση της Εκκλησίας για τη δημιουργία του Θεού, δεν θα μπορούσαν να μην προβλέπουν μία ορισμένη τέτοια κύρωση.³⁸ Δεν θα υπήρχε διαφορετικά και λόγος να προβλέπεται παρόμοια κύρωση και για εκείνον που διαπράττει ακούσια φόνο.³⁹

Ο επίσκοπος Άνθιμος όμως δεν διακηρύττει μόνον ότι θα μεταλαμβάνει όποιον σκοτώσει κάποιον μάχιμο Οθωμανό, αλλά επιπλέον προχωρά έτι περαιτέρω επισημαίνοντας ότι όποιος σκοτώνει Οθωμανό κατά τη διάρκεια της μάχης καθίσταται ουσιαστικά άγιος.⁴⁰ Μια τέτοια διακήρυξη όμως έρχεται και πάλι σε πλήρη αντίθεση με την επίσημη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η αγιότητα, άλλωστε, δεν μπορεί να συνδέεται με εθνοφυλετικά κριτήρια και, ως εκ τούτου, να δικαιολογεί την άσκηση ένοπλης βίας και την αφαίρεση ανθρώπινων ζωών, έστω και στο πλαίσιο ενός αμυντικού πολέμου. Η καινοδιαθηκική αντίληψη για τον φόνο, όπως αυτή κατενοήθη και ερμηνεύθη από τους πρώτους ήδη χριστιανούς απολογητές και κυρίως από τον Ιωάννη Χρυσόστομο, απορρίπτει ακόμα και την αρχή του «αντιπεπονθότος», η οποία κυριαρχούσε τόσο στην Παλαιά Διαθήκη όσο και στον αρχαίο ελληνικό κόσμο.⁴¹ Η αφαίρεση της ανθρώπινης ζωής δεν δικαιολογείται από τη χριστιανική θρησκεία, ακόμα και αν αυτή έγινε ακούσια ή σε άμυνα. Για αυτό, άλλωστε, προβλέπονται από τους ιερούς κανόνες και τα σχετικά επιτίμια για κάθε περίπτωση.⁴²

Προκύπτει έτσι το ερώτημα για ποίον λόγο ένας ιεράρχης να διακηρύττει απόψεις που έρχονται σε πλήρη αντίθεση με μία τόσο αυστηρή απαγόρευση του εκκλησιαστικού δικαίου. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό αποκαλύπτεται από τον Νικόλαο Σπηλιάδη που εξηγεί ότι ο επίσκοπος Άνθιμος προέτρεπε τους αγωνιστές να μεταλαμβάνουν παρά το ότι είχαν σκοτώσει αντιπάλους στο πεδίο της μάχης, με την ελπίδα ότι μόνον έτσι θα καθησύχαζε τους φόβους εκείνων των διστακτικών ραγιάδων που ηρνούτο να συμμετάσχουν στον ένοπλο αγώνα υποστηρίζοντας ότι, αν σκότωναν κάποιον Οθωμανό κατά τη διάρκεια της μάχης, επιτελούσαν προκεχωρημένη αμαρτία.⁴³

36 Ράλλης – Ποτλής 1854, 132. Για μία διεξοδική αξιολόγηση του συγκεκριμένου αποσπάσματος ως προς το αν η θανάτωση αντιπάλου στο πεδίο της μάχης μπορεί να θεωρηθεί ως συγγνωστό, βλ. Πουλής 1990², 125-130.

37 Πουλής 1990², 139 κ. εξ. Είναι χαρακτηριστικό, για παράδειγμα, το ότι η επιτιμιακή αυτή κύρωση προβλέπεται, μεταξύ άλλων, και από το *Πηδάλιο*, όπου μάλιστα αποσαφηνίζεται ότι δεν πρόκειται για μία απλή και διστακτική συμβουλή (*Πηδάλιον* 1841², 357 και σημ. 2).

38 Πουλής 2008², 339-340.

39 Για το θέμα αυτό, βλ. Πουλής 2008², 141-156.

40 Χρυσανθόπουλος 1888, 293.

41 Για το θέμα αυτό, βλ. τελείως ενδεικτικά Πουλής 2008², 157 κ. εξ., όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

42 Πουλής 2008², 141 – 156 (για τον ακούσιο φόνο) και 157 – 172 (για τον φόνο από άτομο που βρίσκεται σε κατάσταση άμυνας).

43 Σπηλιάδης 1972, 246.

Ο ιεράρχης επιχειρούσε, δηλαδή, να εμφυσήσει με αυτόν τον τρόπο στους μέχρι τότε υπόδουλους ραγιάδες την πεποίθηση ότι ο ένοπλος αγώνας αποτελεί τον μόνο τρόπο πραγμάτωσης του θεικού σχεδίου για την ελευθερία του υπόδουλου Γένους. Ο Ύψιστος Θεός μπορεί να είχε αποφασίσει την απελευθέρωση του ελληνικού Γένους από τα οθωμανικά δεσμά, αλλά χρειαζόταν το Γένος να δραστηριοποιηθεί προς αυτή την κατεύθυνση, κάτι που όμως μπορούσε να γίνει μόνον ύστερα από ένοπλο αγώνα. Αν κάποιος ραγιάς, επομένως, δεν συμμετείχε στον ένοπλο αγώνα αντιστρατεύετο στην πραγματικότητα το θεικό σχέδιο σωτηρίας του ελληνικού Γένους, καθιστάμενος έτσι προδότης όχι μόνο του Γένους αλλά και της χριστιανικής πίστεως. Όσοι, αντιθέτως, συμμετάσχουν ενεργά στον ένοπλο αγώνα για την απολύτρωση της πατρίδας, είναι πιστοί χριστιανοί που επιτελούν ιερό έργο, και ως εκ τούτου, δικαιούνται και να μεταλαμβάνουν των Αχράντων Μυστηρίων αλλά και να προσδοκούν μία θέση στον Παράδεισο. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι οι διακηρύξεις αυτές, αν και είναι κανονικά και θεολογικά παντελώς αβάσιμες, προβάλλονται συνειδητά από τον συγκεκριμένο ιεράρχη στην απόπειρά του να εξαγιάσει τον Αγώνα και να κάμψει υπό οιαδήποτε προσέγγιση τους δισταγμούς των ευσεβών και απειροπόλεμων ραγιάδων να μετατραπούν σε σκληροτράχηλους πολεμιστές ικανούς να σφαγιάσουν τους αντιπάλους τους.⁴⁴ Έτσι, όμως, ο ιεράρχης καλούσε τους ευσεβείς μέχρι τότε υπόδουλους σε συνειδητή αναστολή του ευαγγελικού μηνύματος της αγάπης, μίας άνευ όρων αγάπης που υπερβαίνει ακόμα και αυτή την έννοια της εχθρότητας.⁴⁵

Ο επίσκοπος Άνθιμος, παρ' όλα αυτά, δεν ενεθάρρυνε την γενική και αδιάκριτη σφαγή των Οθωμανών, όπως γίνεται φανερό έστω και από ορισμένες σποραδικές μαρτυρίες.⁴⁶ Η πιο ενδιαφέρουσα αναφέρεται στην επιτυχή προσπάθειά του, μάλλον ύστερα από παρέμβαση του Maxime Raybaud (1795-1894), να διασώσει από βέβαιο θάνατο έναν Οθωμανό αιχμάλωτο που ορισμένοι από τους επαναστάτες ζητούσαν επιτακτικά την εκτέλεσή του, απειλώντας τους ακόμα και με αφορισμόν.⁴⁷ Μια αντίστοιχη μαρτυρία παραδίδεται και από τον Olivier Voutier, ο οποίος αναφέρει ότι ο επίσκοπος, με τη γνωστή ρητορική του ευφράδεια, υποχρεώθηκε να επισημάνει στους επαναστάτες ότι μόνο όποιος σκοτώνει οπλισμένους εχθρούς είναι ευλογημένος από την Εκκλησία, σε αντίθεση με εκείνον που σκοτώνει άοπλους εχθρούς, όταν πληροφορήθηκε ότι κάποιοι στρατιώτες είχαν αποκεφαλίσει άοπλους αιχμαλώτους.⁴⁸ Δεν απουσιάζουν ακόμα και μαρτυρίες σύμφωνα με τις οποίες ο ιεράρχης προσπαθούσε με κάθε τρόπο να πείσει τους επαναστάτες κατά την άλωση της Τριπολιτσάς να τηρήσουν σώφρονα στάση έναντι

44 Ας σημειωθεί ότι προφανώς αντίστοιχο σκοπό επιθυμούσε να εξυπηρετήσει και ο επίσκοπος Μεθώνης Γρηγόριος (1770-1825), ο οποίος προέτρεψε, σύμφωνα με διηγήσεις που κατεγράφησαν από τον Γεώργιο Τερτσέτη (1800-1874), έναν πολεμιστή, που κάποιος πνευματικός του είχε απαγορεύσει τη μετάληψη των Αχράντων Μυστηρίων, να λάβει το δισκοπότηρο και να μεταλάβει μόνος του, με το σκεπτικό ότι τα χέρια του ήταν αθώα από κάθε αμαρτία, επειδή εμάχετο για την απελευθέρωση της επαναστατημένης πατρίδας (Τερτσέτης 1958, 323).

45 Σμυρναίος 2018, 260.

46 Σμυρναίος 2018, 261. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι οι διαθέσιμες πηγές βρίθουν μαρτυριών για κληρικούς που ενθαρρύνουν και δικαιολογούν κάθε αθεμιτοσύνη των επαναστατών, προβάλλοντας αυτή ακριβώς την αντίληψη του ιερού χαρακτήρα της Επανάστασης (Σμυρναίος 2018, 263 κ. εξ., όπου και η σχετική τεκμηρίωση από τις πηγές).

47 Raybaud 1824, 419-420.

48 Voutier 1823, 130-131.

του άμαχου πληθυσμού.⁴⁹ Οι μαρτυρίες αυτές επαρκούν για να επιβεβαιώσουν ότι ο επίσκοπος ενεθάρρυνε μόνο την μαχητικότητα υπέρ του Αγώνα της Παλιγγενεσίας και σε καμία περίπτωση την παράλογη βιαιότητα.

♦ Οι νεκροί του Αγώνα είναι μάρτυρες της πίστewς και της πατρίδας

Ο ιεράρχης υπεστήριξε, επίσης, ότι όσοι σκοτωθούν κατά τη διάρκεια της μάχης θα πρέπει να υπολογίζονται ως μάρτυρες της πίστewς και της πατρίδος. Ο ισχυρισμός αυτός εκφράστηκε αρκετά συχνά κατά την περίοδο της πολιορκίας της Τριπολιτσάς, οπότε μάλιστα δεν δίστασε να παρομοιάσει την πολιορκούμενη πόλη με τον ίδιο τον παράδεισο.⁵⁰ Είναι χαρακτηριστικό, για παράδειγμα, το περιστατικό που αναφέρεται από τον Olivier Voutier ότι ο ιεράρχης έδειξε κάποια στιγμή στο ακροατήριό του την πολιορκούμενη Τριπολιτσά, διακηρύσσοντας ότι όποιος Έλληνας σκοτωθεί κατά τη διάρκεια της πολιορκίας θα πρέπει να αποτιμάται ως οσιομάρτυρας, προκαλώντας γενικών ενθουσιασμό στο ακροατήριό του.⁵¹ Ο ίδιος ο ιεράρχης μάλιστα διαβεβαίωσε τους ακροατές του ότι θα ήθελε να έχει και ο ίδιος μια τέτοια ευλογημένη τύχη, δηλαδή να γίνει μάρτυρας πίπτοντας νεκρός μαχόμενος εναντίον των Οθωμανών κατά την πολιορκία της πόλης και έτσι να ταφεί μεταξύ των άλλων ηρωικών μαρτύρων.⁵²

Είναι προφανές ότι ο επίσκοπος εκφράζει και πάλι απόψεις που διαφοροποιούνται συνολικά από αυτές της επίσημης Εκκλησίας, η οποία, επικαλούμενη τον προαναφερθέντα κανόνα του Μεγάλου Βασιλείου, είχε απορρίψει με κατηγορηματικόν τρόπο το αίτημα του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά (963-969) να χαρακτηριστούν ως μάρτυρες όσοι στρατιωτικοί πέθαναν πολεμώντας εναντίον των αλλόθρησκων εχθρών για την υπεράσπιση της Αυτοκρατορίας.⁵³ Αυτό, βέβαια, δεν εμπόδισε ακόμα και σημαίνοντες εκκλησιαστικούς άνδρες της ύστερης βυζαντινής περιόδου, όπως για παράδειγμα τον άγιο Συμεών, αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης († 1429), να διαφοροποιηθούν αισθητά απέναντι σε αυτή της θέση της Εκκλησίας, επηρεασμένοι προφανώς από την οθωμανική επέλαση που απειλούσε πλέον φανερά την Αυτοκρατορία.⁵⁴ Οι διαφορετικές αυτές απόψεις δεν συνεπήγοντο όμως και άρση εκ μέρους της Εκκλησίας του προβλεπόμενου από το εκκλησιαστικό δίκαιο επιτιμίου για το θέμα αυτό.⁵⁵ Η Εκκλησία άλλωστε προέβαλε σταθερά καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας το πρότυπο του νεομάρτυρα που θεληματικά προήρχετο στο μαρτύριο προσβλέποντας έτσι περισσότερο στην ουράνια πατρίδα παρά στην επίγεια.⁵⁶

49 Για παράδειγμα, βλ. Φιλήμων 1860, 448. Για τη στάση του επισκόπου Ανθίμου έναντι των Οθωμανών αιχμαλώτων κατά τη διάρκεια της αλώσεως της Τριπολιτσάς, βλ. επίσης Πανταζής 2015, 236-237.

50 Voutier 1823, 74 · Χρυσανθόπουλος 1888, 293.

51 Voutier 1823, 130-131.

52 Voutier 1823, 131.

53 Πουλής 1990², 84 κ. εξ. · Κόλια - Δερμιτζάκη 1991, 130 κ.εξ.

54 Synkellou 2012, 101-103. Ειδικά για τη διαφοροποίηση του οσίου Συμεώνος ως προς αυτό το ζήτημα, βλ. Πουλής 2008², 353 κ. εξ.

55 Πουλής 2008², 361 - 362.

56 Τζεδόπουλος 2002, 107 - 116 · Σμυρναίος 2021, 162 κ. εξ. Για τους νεομάρτυρες και τον ιδεολογικό χαρακτήρα του μαρτυρίου τους, βλ., μεταξύ άλλων, Zachariadou 1990-1991, 51-63 · Ηλιού 1995, 267-284 · Τζεδόπουλος 2010, 355 - 369.

Ο επίσκοπος Άνθιμος υιοθετούσε, επομένως, μια τελείως διαφορετική ερμηνεία της έννοιας του μαρτυρίου, που ασφαλώς διαρρήγνυε το μέχρι τότε παραδοσιακό πλαίσιο αποδοχής του και συνεπαγόταν την μετάθεσή του από το καθαρά θρησκευτικό πλαίσιο στο κοσμικό, χωρίς όμως να απωλέσει τα σωτηριολογικά χαρακτηριστικά του. Ο ηρωικός θάνατος υπέρ της πατρίδος εξαιρείται έτσι ιδιαιτέρως, καθώς είχε πλέον οικειοποιηθεί το κύρος του μαρτυρίου. Το τελευταίο όμως απομακρύνεται έτσι από τις καθιερωμένες θρησκευτικές του συνδηλώσεις του και εγκιβωτίζεται στον χώρο του υπέρ ελευθερίας αγώνα της πατρίδας από τον αλλόθρησκο δυνάστη. Μια τέτοια ερμηνεία του μαρτυρίου προσεγγίζει περισσότερο αντίστοιχες ισλαμικές και ρωμαιοκαθολικές αντιλήψεις για τον μαρτυρικό θάνατο του στρατιώτη που σκοτώνεται κατά τη διάρκεια ιερού πολέμου.⁵⁷ Η υιοθέτηση μιας τέτοιας ερμηνείας, όμως, φαίνεται ότι εκρίθη αναγκαία από τον επίσκοπο Έλους στην προκειμένη περίπτωση, καθώς έτσι αποσκοπούσε στον ψυχολογικό και πνευματικό καθησυχασμό των απόλεμων ουσιαστικά επαναστατών έναντι της αποστροφής και του φόβου του θανάτου αλλά επίσης και στην ιδεολογική επικάλυψη του Αγώνα με όρους παραδεδεγμένων αξιών.

Ο επίσκοπος Άνθιμος δεν ήταν όμως ο μόνος από τους επαναστατημένους Έλληνες που τόλμησε μια τέτοια αντιστροφή του μαρτυρικού προτύπου, καθώς είναι γνωστό ότι ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (1770-1843) είχε επιχειρήσει να προβάλει πρώτος το νέο αυτό πρότυπο του μαρτυρικού θανάτου, όπως μαρτυρείται από τον Φωτάκο. Ο τελευταίος αναφέρει ότι ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, μετά από μια συμπλοκή στο Βαλτέτσι, λίγο πριν από την ομώνυμη μάχη, προσπάθησε να ανυψώσει το ηθικό των πολεμιστών του που αντίκριζαν τους σκοτωμένους συμπολεμιστές τους, αντιμετωπίζοντας τα σώματά τους όπως προσιδίαζε σε μαρτυρικά λείψανα και διαβεβαιώνοντάς τους ότι πρόκειται για αγίους που θα εισέλθουν στον παράδεισο ως μάρτυρες της πίστεως και της πατρίδας.⁵⁸ Αλλά και ένας ακόμα ιεράρχης της επαναστατημένης Ελλάδας, ο επίσκοπος Λιδωρικίου Ιωαννίκιος (1817-1830), παρακινούσε σε εξέγερση το ποιμνιό του, προβάλλοντας σε προκήρυξη που εξέδωσε τον Μάιο του 1821 αυτή ακριβώς την αντιστροφή της έννοιας του μαρτυρίου. Η παθητική σφαγή απορρίπτεται έναντι του ηρωικού θανάτου υπέρ πατρίδος, που υποκαθιστά πλέον τη χριστιανική αλήθεια και χρειάζεται το δικό της μαρτυρικό πρότυπο.⁵⁹ Οι αναφορές αυτές καταδεικνύουν ότι ευρισκόμεθα πλέον ενώπιον της γένεσης ενός νέου παραδείγματος για την χρήση της έννοιας του μαρτυρίου, όπου η πατρίδα υποκαθιστά τη χριστιανική αλήθεια και επιβάλλει το δικό της μαρτυρικό ιδεώδες, που δεν είναι άλλο από αυτό του εθνομάρτυρα.⁶⁰

57 Για τη γενικότερη διαφοροποίηση ανάμεσα στην ορθόδοξη, την ρωμαιοκαθολική και την ισλαμική αντίληψη περί ιερού πολέμου και μαρτυρίου, βλ. Haldon 1999, 17-33.

58 Χρυσανθόπουλος 1858, 47. Πρβλ. επίσης Τζεδόπουλος 2002, 116.

59 Αγγελόπουλος & Παππαδόπουλος 1866, 285. Για την αντιστροφή της έννοιας του μαρτυρίου στην προκήρυξη του επισκόπου Ιωαννικίου και πώς αυτή επιτυγχάνεται σε αυτό το παράδειγμα, βλ. Τζεδόπουλος 2002, 117.

60 Για τον μαρτυρικό ιδεώδες του εθνομάρτυρες και τη συγκρότησή του κατά την Επανάσταση, βλ. Τζεδόπουλος 2002, 116 κ. εξ.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Είναι φανερό λοιπόν ότι ο επίσκοπος Άνθιμος συναριθμείται μεταξύ των εκατοντάδων εκείνων κληρικών που συμμετείχαν ενεργά στον Αγώνα της Παλιγγενεσίας. Η συμμετοχή του δεν περιορίζεται μόνο στην στρατιωτική και πολιτική δράση του, αλλά επεκτείνεται και στην ψυχολογική ενθάρρυνση των επαναστατών και στην τόνωση του αγωνιστικού φρονήματός τους. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω των συχνών επαναστατικών κηρυγμάτων του, τα οποία διέπονται από μία σαφή εσχατολογική προοπτική με έντονα σωτηριολογικά στοιχεία. Τα στοιχεία αυτά προσδίδουν στον Αγώνα της Παλιγγενεσίας τον χαρακτήρα ενός υπερβατικού αγώνα που διεξήγετο ανάμεσα στις δυνάμεις του καλού (ελληνικό Γένος) και του κακού (Οθωμανός δυνάστης). Η παρέμβαση της Θείας Πρόνοιας στην ιστορία υπέρ του επαναστατημένου γένους θεωρείται από τον συγκεκριμένο ιεράρχη ως δεδομένη, παρ' όλο που κρίνει απαραίτητο να ικετεύσει τον Παντοκράτορα για αυτή στην σχετική ευχή που είχε συντάξει. Η πραγματοποίηση όμως του σχεδίου της Θείας Πρόνοιας μπορεί να επιτευχθεί μόνο αν οι ίδιοι οι ραγιάδες συμμετάσχουν ενεργά στον ένοπλο αγώνα που αποτελεί τον μόνο τρόπο για να επιτύχουν την απελευθέρωσή τους. Ένας τέτοιος αγώνας όμως δεν πρέπει να τους φοβίζει, καθώς ακόμα κι αν κάποιος απολέσει τη ζωή του θα έχει κερδίσει μία θέση στον Παράδεισο ως μάρτυρας της αναγεννώμενης πατρίδας και της χριστιανικής πίστης. Το τελευταίο απορρέει από το ότι ο τυραννικός δυνάστης είναι αλλόθρησκος, κάτι που, όπως φαίνεται, προσδίδει ιερών χαρακτήρα στην Επανάσταση. Η ενεργή συμμετοχή στον ένοπλο αγώνα αναδεικνύεται έτσι σε υποχρέωση κάθε πιστού τέκνου της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Για αυτό τον λόγο, άλλωστε, παρέχει άδεια στους πολεμιστές να συμμετέχουν των Αχράντων Μυστηρίων, παρά τις σχετικές κανονικές απαγορεύσεις, και παράλληλα τους καλλιεργεί την προσδοκία μίας θέσης στον Παράδεισο. Κάθε νεκρός μαχητής, επομένως, αποτελεί μάρτυρα της αναγεννώμενης πατρίδας, ισάξιος με τους μάρτυρες της χριστιανικής πίστης που θυσίασαν με αυταπάρνηση τη ζωή τους για την αληθινή θρησκεία του Χριστού.

Ο επίσκοπος Άνθιμος ονειρευόταν, όπως παραδίδεται από τον Voutier, να καταστεί και αυτός ένας από τους μάρτυρες του επαναστατημένου γένους.⁶¹ Κάτι τέτοιο τελικά δεν κατέστη δυνατόν, καθώς θα αφήσει την τελευταία του αναπνοή εξαιτίας της επιδημίας του τύφου που ξέσπασε στη Τριπολιτσά μετά την γενική σφαγή που ακολούθησε την άλωσή της από τις δυνάμεις των επαναστατών.⁶² Είναι σίγουρο όμως ότι έχει κερδίσει μία θέση στο εθνικό πάνθεον, έστω και αν η προσφορά του στον Αγώνα της Παλιγγενεσίας έχει πλέον λησμονηθεί.

61 Voutier 1823, 131.

62 Γριτσόπουλος 1982, 373 · Πανταζής 2015, 237.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

Πηγές

- Αγγελόπουλος Γεώργιος & Παππαδόπουλος Γεώργιος (1866): *Τα κατά τον αοίδιμον πρωταθλητήν του ιερού των Ελλήνων αγώνος τον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε', τ. Β',* Εκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις.
- Γιανναροπούλου Ιωάννα (1968-69): «Σχεδιάσμα Ιστορίας της Επανάστασης υπό Ρήγα Παλαμίδα. Α'. Τα γεγονότα του πρώτου έτους (1821)», *Μνημοσύνη* 2, Αθήναι, σσ. 374-426.
- Κριεζής Δημήτριος Ι. (1874): *Επανόρθωσις εσφαλμένων τινων εκ των απομνημονευμάτων περί της Ελληνικής Επανάστασης υπό Φωτάκου πρώτου υπασπιστού του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη*, Εκ του Τυπογραφείου Φ. Λούη, Αθήναι.
- Οικονόμου Μιχαήλ Γ. (1873): *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών*, Εκ του Τυπογραφείου Θ. Παπαλεξανδρή, εν Αθήναις.
- Πηδάλιον 1841²*: *Πηδάλιον της νοητής νηός, της Μίας Αγίας, Καθολικής και Αποστολικής των ορθοδόξων Εκκλησίας : Ήτοι άπαντες οι ιεροί και θείοι κανόνες των αγίων οικουμενικών Συνόδων, των τοπικών, και των κατά μέρος θείων πατέρων, ελληνιστί μεν, χάριν αξιοπιστίας εκτιθέμενοι, δια δε της καθ' ημάς κοινοτέρας διαλέκτου, προς κατάληψιν των απλουστέρων ερμηνευόμενοι παρά Αγαπίου Ιερομονάχου και Νικοδημου Μοναχού, Τυπογραφία Κωνσταντίνου Γκαρμπολά του Ολυμπίου*, εν Αθήναις.
- Ράλλης Γεώργιος Α. & Ποτλής Μιχαήλ (1852): *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών και οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων*, τ. Β', Εκ της Τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος, Αθήνησιν.
- Ράλλης Γεώργιος Α. & Ποτλής Μιχαήλ (1854): *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών και οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων*, τ. Δ', Εκ της Τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος, Αθήνησιν.
- Σπηλιάδης Νικόλαος (1972): *Απομνημονεύματα*, επιμ. Π. Φ. Χριστόπουλος, τ. Α', Εκδ. Διονυσίου Καραβία, Αθήναι.
- Τερτσέτης Γεώργιος (1958): *Άπαντα. Κολοκοτρώνη Απομνημονεύματα*, επιμ. Γ. Βαλέτα, τ. Β', Εκδ. Παρθενών, Αθηναί.
- Τρικούπης Σπυρίδων (1978): *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Εκδ. Γιοβάνη, τ. Α', Αθήναι.
- Φιλήμων Ιωάννης (1860): *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασης*, Εκ του Τυπογραφείου Π. Σούτσα και Α. Κτενά, τ. Γ', εν Αθήναις.
- Φραντζής Αμβρόσιος (1841): *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Δ', Τυπογραφία Κ. Ράλλη, εν Αθήναις.
- Φωτεινός Ηλίας (1956): *Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επανάστασης το 1821 έτος*, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, Εκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήναι.
- Χρυσανθόπουλος Φώτιος ή Φωτάκος (1858): *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασης*, Εκ του Τυπογραφείου Π.Δ Σακελλάριου, Αθήνησι.
- Χρυσανθόπουλος Φώτιος ή Φωτάκος (1888): *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών*, έκδ. Σ. Ανδρόπουλος, χ.ε., Αθήναι.
- Raybaud Maxime (1824): *Memoires sur la Grece pour servir a l'histoire de la guerre de l' Independance*, τ. Α', Εκδ. Tournachon-Molin, Paris.
- Voutier Olivier (1823): *Mémoires sur la guerre actuelle des Grecs*, Εκδ. Bossange Frères, Paris.

Δευτερευουσα Βιβλιογραφια

- Ατέσης μητρ. Βασίλειος Γ. (1975): «Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερα», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 57: 1-2, σσ. 111-173.
- Βακαλόπουλος Απόστολος Ε. (1982): *Ιστορία του νέου ελληνισμού. Η μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829). Η εσωτερική κρίση (1822-1825). Στρατιωτικές επιχειρήσεις, διπλωματικές και πολιτικοκοινωνικές ζυμώσεις, ο πρώτος διχασμός, φυσικό περιβάλλον, παραδοσιακοί οικισμοί και λαός*, τ. Στ', Εκδ. Αντώνης Σταμούλης, Θεσσαλονίκη.
- Βαρβαρήγος Ποθητός (2011): *Θρησκεία και Θρησκευτική ζωή κατά τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας*, αδημ. διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.
- Βαχαβιώλος Δημήτριος Θ. (2012): «Ανέκδοτο υπόμνημα εκλογής επισκόπου Έλους από το Αρχιεπισκοπείο του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1η Αυγούστου 1775)», *Λακωνικά Σπουδαί* 20, σσ. 231 – 246.
- Γιαννικόπουλος Ηλίας (2013): «Εικόνες από το Τουρκοκρατούμενο Γεράκι», στο: *Πρακτικά του Λακωνικού Πνευματικού Συμποσίου (Γύθειο, 17-19 Οκτωβρίου 2008)*, Αθήναι: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, σσ. 203-230.
- Γριτσόπουλος Τάσος Αθ. (1971): «Η Εκκλησία εις τον απελευθερωτικόν αγώνα», *Παρνασσός* 13:2, σσ. 237-266.
- Γριτσόπουλος Τάσος Αθ. (1982): *Ιστορία του Γερακίου*, Εκδ. Συνδέσμου των εν Αττική Γερακιτών, Αθήναι.
- Γριτσόπουλος Τάσος Αθ. (1992): *Η Εκκλησία της Πελοποννήσου μετά την Άλωση*, Εκδ. Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήναι, 1992.
- Ηλιού Φίλιππος (1995): «Πόθος μαρτυρίου», *Τα Ιστορικά* 12/23, σσ. 267-284.
- Θεοτοκάς Νίκος (2006): «Η Επανάσταση του έθνους και το ορθόδοξο γένος. Σχόλια για τις ιδεολογίες στο Εικοσιένα», στο: Νίκος Θεοτοκάς & Νίκος Κοταρίδης, *Η Οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα: Εκδ. Βιβλιόραμα, σσ. 11 – 57.
- Κονιδάρης Γεράσιμος Ι. (1960): *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος από της ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής υπό του αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα*, τ. Β', χ.ε., εν Αθήναις 1960.
- Κορδάτος Γιάννης (1957): *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τ. Ι', Εκδ. 20^{ος} αιώνας, Αθήνα.
- Κορομπόκης αρχιμ. Καλλίνικος Δ. (2009): «Η Εκκλησία του Άργους τον 19^{ον} αιώνα. Γενική Θεώρηση», στο: *Το Άργος κατά τον 19^ο αιώνα. Πρακτικά Α' Συνεδρίου Αργειακών Σπουδών (5-7 Νοεμβρίου 2004)*, Άργος: Σύλλογος Αργείων «Ο Δαναός», σσ. 117-136.
- Πανταζής Σταΐκος Γ. (2015): *Ο επίσκοπος Έλους Άνθιμος Σκαλιστήρης και η συμβολή της οικογένειας Σκαλιστήρη στην ανάπτυξη της σύγχρονης Ελλάδας*, χ. ε., Αθήνα.
- Παπαθανασόπουλος Ηλίας (1971): «Ο επίσκοπος Έλους Άνθιμος Σκαλιστήρης», *Λακωνικά* 8/45, σσ. 82-84.
- Πουλής Γεώργιος Α. (1990²): *Η άσκηση βίας στην άμυνα και στον πόλεμο κατά το εκκλησιαστικό δίκαιο*, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη.
- Πουλής Γεώργιος Α. (2008²): *Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο. Δοκιμές πολλαπλής ανάγνωσης*, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη.
- Σκαρίμπας Γιάννης (1995): *Το '21 και η αλήθεια*, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα.
- Σμυρναίος Αντώνης Λ. (2018), «Τόποι μαρτυρίου Ελλήνων, Τούρκων και Εβραίων στην Ελληνική Επανάσταση: Ένας αμφισθενής καθαγιασμός του ηρωϊσμού και της βίας;», *Πολεμικές Συγκρούσεις και τόποι καθαγιασμού του απελευθερωτικού Αγώνος κατά την Επανάσταση του 1821. Πρακτικά του Στ' Συνεδρίου της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος (Αθήνα, 6 - 7 Οκτωβρίου 2017)*, Αθήνα: Εκδ. Αρχονταρίκι, σσ. 235 – 273.

- Σμυρναίος Αντώνης Λ. (2021): «“Ελευθερία ή Θάνατος”»: Οι περιπετειώδεις ποιότητες μίας ακραίας διακινδύνευσης», *Θεολογία* 92:3, σσ. 133 – 172.
- Τζεδόπουλος Γιώργος (2010): «Το μαρτύριο στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: Ο κύκλος και οι ρωγμές», στο: Κώστας Λάππας, Αντώνης Αναστασόπουλος, Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σσ. 355 – 370.
- Τζεδόπουλος Γιώργος (2002): «Εθνική ομολογία και συμβολική στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα: Οι εθνομάρτυρες», *Μνήμων* 24, σσ. 107-142.
- Eshel Shay (2018): *The Concept of the Elect Nation in Byzantium*, Εκδ. Brill, Leiden – Boston.
- Fedalto Giorgio (1988): *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis: Series Episcoporum Ecclesiarum Christianarum Orientalium. I. Patriarchatus Constantinopolitanus*, Εκδ. Messaggero, Padova 1988.
- Flori Jean (1999): *Pierre l'Ermite et la première Croisade*, Εκδ. Fayard, Paris.
- Haldon John (1999): *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204*, Εκδ. UCL Press, London.
- Synkellou Efstratia (2012): «Reflections on Byzantine “war ideology” in Late Byzantium, Byzantine war ideology between Roman imperial concept and Christian religion», στο: P. Soustal - I. Stouraitis (εκδ.), *Akten des Internationalen Symposiums (Wien, 19-21 Mai 2011)*, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, σσ. 99-107.
- Zachariadou Elissavet (1990-1991): «The Neomartyr’s Message», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 8, σσ. 51 – 63.

THE CONTRIBUTION OF THE ORTHODOX CLERGY IN THE ENCOURAGEMENT OF THE REBEL NATION: THE CASE OF ANTHIMOS SKALISTIRIS, BISHOP OF HELOS (1811-1821)

Summary:

Anthimos, bishop of Helos (1811-1821), is one of the little known personalities of the Greek Revolution, despite the fact that he played a decisive role in many of the military and political events that took place during the first months of the Greek Revolution. The available testimonies describe him as a particularly ascetic but fearless leader who also encouraged the Greeks with fiery speeches. These speeches were governed on the one hand by a profound Ottoman-murderous rage and on the other by the necessary attempt to sanctify the Revolution. The present paper focuses on this attempt to sanctify the Revolution.

Keywords:

Antimos,
Bishop of Helos,
Encouragement,
Elect nation,
13th Canon of Saint Basil the Great,
National martyrs.